

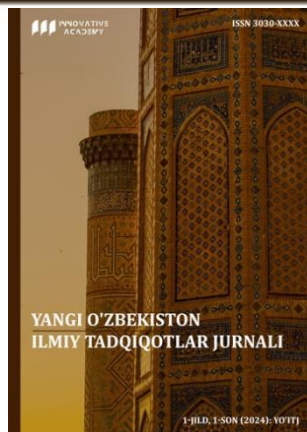
MAHMUDXO'JA BEHBUDIY VA UNING JADIDCHILIK G'OYALARI
XUSUSIDA

Nizomiddinxo'jayev Otabek Ruslan o'g'li

Jamoat Xavfsizligi Universiteti

Ilmiy-amaliy tadqiqotlar markazi katta ilmiy xodimi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12778674>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 12-iyul 2024 yil

Ma'qullandi: 15-iyul 2024 yil

Nashr qilindi: 19-iyul 2024 yil

KEY WORDS

jadidchilik, tarix. usul, g'oya, ahvol, ziyoli, ma'rifat, taraqqiyot, konstitutsiya, parlament, rahnamo, jaholat

ABSTRACT

Maqolada ma'rifatparvar ijodkor Mahmudxo'ja Behbudiy va uning jadidchilik qarashlari, ilg'or g'oyalari hamda jadidchilik harakatining ijtimoiy, ma'naviy hayotdagi amaliy faoliyati, adabiy muhitga ta'siri masalasi ma'lumotlar asosida ilmiy-amaliy jihatdan tahlilga tortilgan.

Kirish. Mahmudxo'ja Behbudiy haqli ravishda jadidchilikning yirik namoyandalaridan biri, yangi o'zbek madaniyatining asoschisi sanaladi. U yangi usul maktabi (usuli jadidiya, usuli savtiya) nazariyotchisi va amaliyotchisi, birinchi dramaturg, teatr asoschisi, noshir va jurnalist edi. Jadidlar milliy san'at va adabiyotni rivojlantirish, xotin-qizlarning teng huquqliligi, ruhoniylar faoliyatini qayta tashkil etish, maktablarda milliy tilda dars o'tish, mamlakat siyosiy tuzilishini isloh qilish tarafdori edilar. Musulmon maktablarida bir qator dunyoviy fanlarni o'qitishning yangi usulini joriy etish uchun kurashdi. Jadidlar Turkistonda ilk bor yangi usul maktablari (usuli jadidiya) ochgan ma'rifatparvar insondir.

Asosiy qism. Mahmudxo'ja Behbudiy XX asr bo'sag'asidagi Turkistonning orzu-armonlaridan biri sifatida maydonga keldi. U o'z davrining ijtimoiy-siyosiy harakatlarida faol qatnashgan eng yirik namoyandasi, yangi zamon o'zbek madaniyatining asoschisi hisoblanadi. Turkiston jadidlarining tan olingan rahnamosi, mustaqil jumhuriyat g'oyasining yalovbardori, yangi maktab g'oyasining nazariyotchisi va amaliyotchisi, o'zbek dramaturgiyasini boshlab bergan birinchi dramaturg, teatrchi, noshir, jurnalist edi. U tariximizning g'oyat og'ir va murakkab bir davrida yashadi. XVI asrdan boshlangan inqiroz va turg'unlik, jaholat va mutaassiblik avj pardasiga chiqqan, o'zaro janjal, mahalliy urug'chilik nizolari millatni behad holdan toydirgan ediki, bu imkondan foydalanib, o'lkani zabt etgan Rossiya zo'r berib, uni turg'un va tutqun saqlashga urinar edi. Mana shunday og'ir sharoitda millatni butunlay mahv bo'lish va Vatanni butkul g'orat etilish xavfidan asrab qolish, avlodlarni erk va ozodlik, mustaqillik ruhida tarbiyalash, ma'rifat va taraqqiyotga boshlash jadidlar nomi bilan tarixga kirgan Behbudiy boshli fidoyilar zimmasiga tushdi.[1]

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ma'rifatparvarlik harakati sifatida vujudga kelgan va 20-yillar oxirida sovet hukumati "eski" ziyolilarni yo'q qilishga kirishib, tarix qa'riga kirgan jadidchilik

g'oyalari bilan shug'ullangan har bir kishi nafaqat O'rta Osiyoda, balki uning chegaralaridan tashqarida ham katta qiziqish uyg'otgan edi. [3]

Ma'lumki, jadid (arabcha "yangi") so'zi atoqli qrim-tatar pedagogi Ismoil Gasprinskiy (1851-1914)ning pedagogik g'oyalari ta'sirida nafaqat diniy, balki yangi uslubdagi maktablar ochganlarning birinchi nomi sifatida maydonga kelgan edi. Jadidchilikning paydo bo'lishi aynan shu yangi usul maktabi ("usuli jadid") bilan bog'liq bo'lib, uning asoschisi Ismoil Gasprinskiy bo'lgan. U Sorbonnada o'qigan yillarida ham alifboni o'qitishning yangi analitik-tovush usuli bilan tanishib, eskirgan musulmon ta'lim tizimini shu usul asosida isloh qilishni orzu qilgan. 1884-yilda vataniga qaytib, "Usuli jadid" maktabini ochadi va bu maktabda 40 kun ichida 12 nafar o'quvchiga kitobxonlik va savod o'rgatadi. Ismoil Gasprinskiy keyinchalik o'z qaydlarida, "Natija barcha kutganimdan oshib ketdi. ...Bu usul yana bir qancha maktablarda joriy etildi. Hududlardan kelgan mehmonlar ushbu maktablar bilan tanishib, 200 dan ortiq maktabda ham yangi usulni o'zlashtirdilar" deb yozadi.[4] Jadidchilik harakati tomonidan ijtimoiy islohotlarni amalga oshirish bilan bog'liq muhim g'oyalar tug'ildi. Xususan, fan, ta'limni targ'ib qilish, zamonaviy ilg'or sanoatni yaratish uchun tashviqot, davriy ommaviy-axborot vositalarini tashkil etish, milliy adabiyotni rivojlantirish hamda qayta qurish, uyushqoq, obod, to'kin Vatanning tiklanishini tarannum etish kabilarni tilga olish mumkin. Bu g'oyalarning shakllanishi va rivojlanishida badiiy adabiyot va uning asosiy oqimlari muhim o'rin tutadi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Zarafshon vodiysining barcha katta-kichik mahallalarida ko'plab yozuvchilar yashab ijod qildilar, ular turli ijodiy uslub va uslublarni kuzatdilar. Ular orasida an'anaviy tamoyillarga amal qilgan, she'riy uslubda ijod qilayotgan, jadidchilik harakatining mazmun-mohiyatini ham ifodalovchi nasriy asarlar yaratgan adiblarni uchratish mumkin. Xususan, Tug'ral, Saidahmad Siddiqi Azhziy, Saidahmad Vasliy, Behbudiy, Ibrohim Jurat, Muhammadrahim (Tikon) Tojiy, Samarqandiy Pisandi, Mirzo Akram Fikriy, Miriy Kattaqo'rg'oniy, Orif Gulxaniy, Xoji Muin, Fahriddin Rojiy va boshqa adiblarni aytish mumkin. Shubhasiz, bu davrda yaratilgan ko'plab asarlar jadid adabiyotiga xos bo'lib, ularda yangi ijtimoiy g'oyalar asosiy (markaziy) o'rinni egallagan. Ammo, shunga qaramay, yozuvchilar an'anaviy tamoyillar asosida faoliyat olib borganlar. Yaratilgan asarlarning mazmuni, g'oyaviy jihatlari, badiiyligi, janr xususiyatlariga ko'ra badiiy qimmatli asarlar, deyish mumkin. Ularda an'anaviy shaklda xalq dardi va tashvishlari, orzu-umidlari hamda tarixi o'z ifodasini topgan [6]. Mahalliy xalqlar ongida yangi dunyoqarashning shakllanishida, ruhiy hayajon (uyg'onish) namoyon bo'lishida, albatta, rus xalqining madaniy munosabatlari bilan bir qatorda, mahalliy xalq ommasidan yetishib chiqqan ziyoli, fidoyi pedagoglar, shaxslar ham katta hissa qo'shgan. Yangi uyg'onish natijasida yangicha fikrlash va dunyoqarashga ega bo'lgan yangi avlod ziyolilari, pedagoglar yetishib chiqdi. Ahmad Donish, Furqat, Muqimiy, Zavqiy, Shoxin, Vozex, Mirzo Siroj Buxoriy, Ayniy, Xayrat, Fitrat, Behbudiy, Ajziy, Vasliy, Toshxo'ja Asiriy va boshqa ma'rifatparvar ziyolilarning hayoti maydonga chiqdi.[5,6] Ular ijodiga Yevropaning rivojlangan mamlakatlari badiiy ijodi, birinchi navbatda, rus madaniyati va adabiyotining ta'sirini sezish mumkin. Bundan tashqari, xalqning ma'naviy-madaniy ongi hali yetarlicha uyg'onmagan, shuning uchun aholining aksariyat qismi mamlakatda ro'y berayotgan tub o'zgarishlarni to'g'ri tushuna olmagan. Albatta, bu ham vaqtinchalik jarayon edi. O'rta Osiyo xalqlari o'rtasida yangi ijtimoiy-falsafiy qarashlar paydo bo'la boshlagach, adabiyot maydonida katta o'zgarishlar ro'y bera berdi. Bularning barchasi xalq hayotida tub o'zgarishlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Xalqning ijtimoiy-madaniy hayotida XIX asr oxiriga kelib, tarixiy sharoit va ijtimoiy mohiyatga ega bo'lgan yangi ma'naviy muhit yuzaga keldi [5]. Shubhasiz, bu ma'naviy muhitning asosi va mohiyatini milliy ruhdagi adabiyot tashkil etgan. Zero, yangi ijtimoiy g'oyalar, ta'limotlar badiiy asarlar orqali xalq ommasiga yetkazilgan.

Eng buyuk mutafakkir, jadidchilik harakatining yetakchisi, taniqli pedagog, siyosatchi, dramaturg Mahmudxo'ja Behbudiy 1875-yil 19-yanvarda Samarqand shahrida muftiy oilasida tug'ilgan. Ilk ta'limni amakisi Muhammad Siddiqdan olgan. So'ngra boshlang'ich eski usul maktabi va madrasada o'qishni davom ettirdi. Arab, fors, rus va boshqa tillarni bilgan. U mirza

va qoziy vazifalarini bajargan, Samarqanddan uncha uzoq bo'lmagan Janboy shahrida muftiylik qilgan. 1900-yilda Makkaga haj ziyoratiga bordi. 1903-1904 yillarda Moskva, Peterburg, Qozon va Ufaga tashrif buyurdi. 1914-yilda Turkiya, Misr va boshqa arab mamlakatlariga sayohat qilgan.[7]

Behbudiy dunyo mamlakatlari bo'ylab sayohatlarida, nafaqat Sharq, balki Yevropa davlatlarining davlat tuzilishini o'rgangan, o'z darsliklarida ular haqida qisqacha ma'lumot bergan va davlat tuzumidan kelib chiqqan holda uch guruhga monarxiya, konstitutsiyaviy-parlament va respublikaga bo'lgan. U Buxoro amirligi fuqarosi bo'lgan podshoh davlati xalqqa baxt va erkinlik bera olmasligini yaxshi bilar edi, shuning uchun hamkasblari Turkistonni konstitutsiyaviy va parlament davlat sifatida ko'rganlarida ularni chin dildan qo'llab-quvvatlagan [2.18].

Mahmudxo'ja Behbudiy ham diniy, ham dunyoviy ma'lumotga ega bo'lgan. U keng dunyoqarash va chuqur bilimga ega bo'lgan holda doimo konservatizm va jaholatga qarshi bo'lib, o'z asarlarida islom dinini to'g'ri tushunish va talqin qilishga chaqirgan.

XULOSA. Hozirgi kunda jadidchilikka bo'lgan qiziqish, eng avvalo, bu oqim vakillarining xalqni ma'rifatli qilish va uni dunyoning yuksak taraqqiy etgan xalqlari darajasiga olib chiqish, ilg'or jamiyat, tamoyillarga asoslangan davlat qurishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'yganliklaridadir. Ularning insonparvarlik va demokratiya tamoyillariga asoslangan faoliyati bugungi avlod uchun ibrat maktabidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Маҳмудхўжа Бехбуди «Танланган асарлар» Тузатилган ва тўлдирилган 3-нашри ТОШКЕНТ, «МАЊНАВИЯТ»,2006.
2. Behbudiy M. Tanlangan asarlar (Tanlangan asarlar). – Toshkent: Ma'naviyat, 1999. – S.18-19, 146-150.
3. Ганкевич В. На службе правде и просвещению. Краткий биографический очерк Исмаила Гаспринского. – Симферополь: Доля, 2000. – С. 238-260.
4. Исмаил Гаспринский и Туркестан. Сборник статей. – Ташкент: Шарк, 2005. – С. 230.
5. "Основы Духовности" Журналы
6. http://library.tuit.uz/el_ucheb/osnovy_duhovnosti/p6.htm
7. <https://greylib.align.ru/979/djadidizm-nacionalnaya-ide>